

48 Περὶ τοῦ Αἰτίου τῶν αἰσθημάτων

τηλαὶ, κράζουσιν οὗτοι, εἶναι αἱ αἰσθήσεις ἡμῶν, καὶ δὲν πρέπει τις νὰ δίδῃ πῆσιν εἰς αὐτάς. « Ἐγὼ ὅμως λέγω, ὅτι δὲν δίδοται ἀθωότατου πράγμα ἐν τοῖς οὖσιν, ὅσον αἱ αἰσθήσεις ἡμῶν. » Εἰσέρχεται τις, λέγουσιν οὗτοι, εἰς τὴν παρασάδα ἐνὸς βαλανείου, καὶ αἰσθάνεται θερμότητος, ὅθεν καὶ ἀποφασίζει θερμὸν τὸ περιέχον. οὗτος δὲ ἐξερχόμενος ἐκ τοῦ βαλανείου εἰς τὴν παρασάδα, αἰσθάνεται ψυχρότητος, ὅθεν καὶ ἀποφαίνεται ψυχρὸν τὸ περιέχον. ὡσεὶ κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῶν αἰσθήσεων τὸ αὐτὸ πράγμα εἶναι καὶ θερμὸν καὶ ψυχρὸν. « Ἀλλὰ τίς - οὐχ' ὄρα, δέομαι, ὅτι εἶναι ἠπατημένοι ἐνταῦθα ὅχι αἱ ἡμέτεραι αἰσθήσεις, ἀλλὰ αὐτοὶ οἱ μεταφυσικοί; Τίς - παρακαλῶ, ἀγνοεῖ ὅτι τῶν αἰσθήσεων εἶναι ὅχι ἡ γνώσις τῶν ποιοτήτων τῶν ἔξωθεν σωματίων, ἀλλ' αἱ ἀντιλήψεις τῆς ἡμετέρας διαθέσεως; Ἦθελον εἶναι, λέγω ἐγὼ, μάλιστα ἀπατηλαὶ αἱ αἰσθήσεις, ἂν ἐκ τῶν ἔξω εἰσερχομένου τινός εἰς τὴν παρασάδα τοῦ βαλανείου, καὶ ἐκ τοῦ βαλανείου ἐξερχομένου εἰς τὴν παρασάδα, ἀπεφάσιζον τὸ περιέχον ἐπίσης θερμὸν καθ' ἑκάτερα, ἢ ἐπίσης ψυχρὸν.

Καθότι ἐν ᾧ τις εἰσέρχεται εἰς τὴν παρασάδα ἐνὸς βαλανείου, οὗτος ἐκ τῆς χαμηλῆς κράσεως τῆς ἀτμοσφαίρας βαπτίζεται εἰς ὑψηλοτέραν κράσιν τῆς παρασάδος: ὅπερ ἡμεῖς ὀνομάζομεν αἶσθημα θερμῆς, καὶ ἐν ᾧ ἐκ τοῦ βαλανείου ἔρχεται εἰς τὴν παρασάδα, οὗτος ἐκ τῆς ὑψηλῆς κράσεως βαπτίζεται εἰς χαμηλοτέραν: ὅπερ ἡμεῖς ὀνομάζομεν αἶσθημα ψύχους. Ὡσεὶ αἱ αἰσθήσεις ἡμῶν ἀποφασίζουσι πάντοτε τὴν ἀλήθειαν. Καὶ ἐνταῦθα ἡ ἀπάτη εἶναι ὅχι τῶν αἰσθήσεων, ἀλλὰ τοῦ νοός, δι' οὐπερ ὁ ἄν-

θριοπος ἐκ τῶν αἰσθημάτων ἐξέρχεται ἔξωθεν ἑαυτοῦ, καὶ ἀποφασίζει περὶ τῶν ποιότητων τῶν σωμάτων. Ὡς καὶ ρὸς εἶναι νὰ ἐμβῶμεν εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ νοῦς, εἴτε τῶν γνωσικῶν δυνάμεων.

Κ Ε Φ. Γ.

Περὶ τοῦ νοῦς ἢ γνωσικῶν δυνάμεων καὶ πρῶτον περὶ Ἀντιλήψεως.

44. Ἡμεῖς μέχρι τοῦδε ἐξετάσαμεν τὸν ἄνθρωπον ὅχι ἄλλως πως, εἰμὴ ὡς αἰσθητικὸν καὶ κινητικὸν : τουτέστιν ὅτι δὲν εἶναι ἄψυχος ἀλλ' ἐμψυχος : ὁ ἐσιμεθερμηνευόμενον ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀντιλαμβάνεται τῶν ἰδίων διαθέσεων, παρόντων τῶν αἰσθητῶν, καὶ ὅτι κινεῖται. Πλὴν ἕκαστος ἡμῶν συνοιθεῖ ἐν ἑαυτῷ ὅτι ἐκτελεῖ τὰ ὅμοια καὶ ἔτι πλέον, καὶ τῶν αἰσθητῶν ἀπόντων. Καθότι διὰ τῶν πέντε αἰσθήσεων ἐγὼ δὲν ἔμαθον οὔτε τὸ μέγεθος, οὔτε τὴν ἀπόσχιν, οὔτε τὴν μορφήν, οὔτε τὴν ἀντίσασιν, οὔτε τὴν σκληρότητα, οὔτε τὴν μαλακότητα τῶν σωμάτων, οὔτε ἂν ὁ ἀήρ εἶναι βαρὺς, οὔτε κτξ. ἀλλὰ δι' ἄλλης τινὸς δυνάμεως. Εἰς ταύτην λοιπὸν τὴν δύναμιν, δι' ἧς ταῦτα ἐγὼ ἀποκτῶ, δίδω ὄνομα νοῦς. Νοῦς, λέγει καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, εἶναι ἐκεῖνο τὸ μέρος, δι' οὗπερ γινώσκει τὰ

ὄντα ἢ ψυχὴ (α). Καὶ ἐπειδὴ δὲ ὅπου αἰτία καὶ ἀποτέλεσμα, ἐκεῖ δύνάμεις. ὅθεν ἂν μὲν θεωρῆ τις τὴν αἰτίαν, τοῦτο ὀνομάζεται δύναμις ἐνεργητικῆς ἂν ὁ δὲ τὸ ἀποτέλεσμα, δύναμις παθητικῆς εἰδὲ ἀμφοτέρωθεν, Ἰδιότης, τούτου ἕνεκεν ὁ νοῦς εἶναι δύναμις ἐνεργητικῆς, ἐν ᾗ ἡ αἴσθησις βέβαια εἶναι παθητικῆς πολλάκις ὅμως ὀνομάζεται νοῦς καὶ αὕτη ἡ ψυχὴ.

Ἄλλ' ἐπειδὴ καὶ αἱ τοῦ νοῦς ἐνέργειαι, ὡς τοῦτο ἐκ τῶν πραγμάτων ἀποδείχθησεται, εἶναι ὅχι ὁμοειδεῖς, αἴτιον εἶναι τὸ αἰσθάνεσθαι, ἀλλὰ πολυειδῆς, τούτου ἕνεκεν εἶναι ἀνάγκη νὰ διαιρέσωμεν τὸν νοῦν, εἴτε νὰ τοῦ ἀναλύσωμεν εἰς ἀπλᾶς δυνάμεις, καὶ νὰ θεωρήσωμεν ἕκαστην αὐτῶν ἀνὰ μέρος ἰδίως, ὡς νὰ λάβωμεν γνῶσιν ἀκριβῆ τοῦ πῶς ὁ νοῦς ἐννοεῖ.

45. Τὰ αἰσθήματα λοιπὸν, ὡς εἶδομεν (2), εἶναι οὐδὲν ἄλλο, ἢ γνῶσις τῆς ἰδίας διαθέσεως. Ἄλλ' ἐπειδὴ καὶ κατ' αὐτὸ τὸ αἰσθάνεσθαι ἡμεῖς γινώσκομεν ὅχι μόνου τὴν ἑαυτῶν διάθεσιν, παρόντος τε τοῦ τῶν αἰσθητῶν δηλ. ἀλλ' ὅτι καὶ ἐσὶ τι τὸ διατιθέν, καὶ ὁποῖόν τι ἐσὶ: ὃ ἐσὶ διακρίνομεν αὐτὸ τῶν λοιπῶν, εἰς ταύτην τὴν δύναμιν δίδω ὄνομα ἀντίληψις. Ὡς ἀντίληψις εἶναι δύναμις τῆς ψυχῆς, δι' ἧς ἡμεῖς ἐξερχόμεθα ἐξ ἡμῶν εἰς τὰ ἔξω σώματα: ἢ ἂν θέλης μεταδᾶίνομεν ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων εἰς

(α) Νοῦς ἐσὶ τὸ μόριον, ᾧ γινώσκει καὶ φρονεῖ ἡ ψυχὴ. περὶ ψυχῆς βιβ. γ'.

(β) Ὁ δὲ νοῦς ἔοικεν ἐγγίνεσθαι οὐσία τις οὐσα καὶ οὐ φθείρεσθαι. Ἄριστ. περὶ ψυχ. βιβ. β'.

τὰ αἷτια αὐτῶν, διακρίνοντας αὐτὰ τῶν λοιπῶν (α). Ὡς ἡ ἀντίληψις εἶναι δύναμις ἐνεργητικῆ, ἐν ᾧ ἡ αἴσθησις εἶναι παθητικῆ: ὅ ἐστιν ἂν μὲν θεωρῶ τὸ αἴσθημα ὡς ἐμὴν διάθεσιν, τοῦτο αἴσθησις.. ἂν δ' ὅτι τοῦτο μοι ἐγένετο ἔκ τινος, τοῦτο ἀντίληψις, καθ' ὃ διαφέρει τὸ αἰσθητὸν τοῦ ληπτοῦ. Ἄν λοιπὸν ἐγὼ καίομαι, τοῦτο αἴσθημα.. ἂν ἐννοῶ ὅτι τοῦτο μοι προσγίνεται ἐκ τοῦ πυρός, τοῦτο ἀντίληψις καὶ ὄχι αἴσθημα.

Ὡς ἡ συζολὴ τοῦ ἐμοῦ σώματος εἰς τὴν ἐπαφὴν ἐνὸς σώματος, ὡς τῆς χιῶνος, δὲν εἶναι οὔτε τῆς αἰσθήσεως, οὔτε τῆς ἀντιλήψεως. Καθότι ἡμεῖς βλέπομεν πολλὰ φυτὰ, ἅπερ καὶ αἰσθητικὰ ὀνομάζονται, νὰ συζέλλωνται εἰς τὴν ἐπαφὴν τῶν σωμάτων, χωρὶς ὅμως νὰ ὑπάρχη αἴσθησις τις ἐν αὐτοῖς ἀλγηδόνος ἢ ἡδονῆς, ἀλλὰ κινήσεις ἀπλοῦ ὀργανισμοῦ. Ἄν ὅμως καὶ ἐκτὸς τῆς ἀντιλαβῆς τῆς ἰδίας διαθέσεως πρόσξι καὶ γνώσις τοῦ αἰσθητοῦ, εἴτε τῆς αἰτίας, τοῦτο ἀντίληψις. Δῆλον ὅμως ὅτι λαμβάνει τὸ αὐτὸ ὄνομα καὶ τὸ ἔργον τῆς ἀντιλήψεως, διὰ τὴν ἔνδειαν βέβαια τῆς διαλέκτου.

(α) Ὁ ἡμέτερος ὅμως Κηρύγιος (ἐν τῷ περὶ ἐννοίας λόγ.) μετ' ἄλλων τῶν, θέλει τὴν ἀντίληψιν ἄνευ καταφάσεως, ἢ ἀποφάσεως, λέγων « ψιλῆν τινὰ τυγχάνειν τοῦ παρισταμένου ἐπιθεώρησιν ἄνευ καταφάσεως δηλονότι ἢ ἀποφάσεως: οὕτω πρῶτον νοοῦμεν τὸν ἥλιον, ἄνθρωπον, ψυχὴν, νόσον.» Ἀλλὰ πῶς λέγω ἐγὼ, ἐνοεῖ τις τὸν ἥλιον, χωρὶς νὰ ἐνοῇ ὅτι εἶναι σῶμα φωτεινὸν (ὅπερ ἐστὶ κατάφασις), καὶ ὅτι οὐκ ἐφάπτεται αὐτοῦ (ὅπερ ἐστὶν ἀπόφασις), τοῦτο εἶναι ἐνοεῖ τις καὶ δὲν ἐνοεῖ. Πλὴν περὶ τούτου λεχθήσεται πλατυτέρως ἐν τῷ περὶ σωμάτων.

46. Ἐν ὅμως καὶ ἡ ἀντίληψις ἐνὸς ἀντικειμένου ἢ τῆς ἐνεργείας αὐτοῦ ὑπάρχει ἐν ἐμοί, ἀπόντος τοῦ ἀντικειμένου, τότε αὕτη ἀλλάττει ὄνομα καὶ ἐνομάζεται ἰδέα.

Ὡς ἰδέα εἶναι εἰκὼν ἢ εἶδος τι τῶν ἀντικειμένων. Καὶ ἐπομένως ἰδέα, παρὰ τὰς αἰσθησεις ἢ ἀνόμνησις τῆς ἀντιλήψεως εἶναι λέξεις συνώνυμοι. Ἡ χιὼν, φεῖ εἰπεῖν, παρούσα διατίθησι τὸ αἰσθητήριον τῆς ἐμῆς ὀράσεως ἢ ἀφῆς, καὶ ἡ ψυχῆ μου γινώσκει αὐτήν: τουτέστι διακρίνει αὐτήν τῶν λοιπῶν σωμάτων, τοῦτο ἀντίληψις. Ἐν ὅμως καὶ τῆς χιόνος ἀπούσης, ἡ ψυχὴ μου ἐσυνηθῆ νὰ παραστήσῃ αὐτήν ἑαυτῇ, τοῦτο εἶναι ἰδέα. Ὅθεν καί τινες ὀνόμασαν τὴν ἰδέαν αἶσθημα, ἀπόντος τοῦ αἰσθητοῦ, πλὴν ἴσως τὸ πρᾶγμα δὲν ἀληθεύει καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν. Καθότι παρούσης μὲν τῆς χιόνος, ἢ τις ἐστὶν ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ, διεγείρεται ἐν ἐμοί αἶσθημά τι, ὅπερ ὀνομάζουσι λευκότητα, ἐν ὅμως καὶ ταύτης ἀπούσης, ἡ ἐμὴ ψυχὴ παραστήσῃ ἐν ἑαυτῇ τὴν λευκότητα, τότε αὕτη ἢ λευκότης εἶναι ὄχι μόνον τῆς χιόνος, ἀλλὰ καὶ τοῦ γάλακτος, καὶ τῆς τιτάνου, καὶ τοῦ σακχάρους, κτξ.: ὅ ἐστιν αἱ ἰδέαι εἶναι ὄντα γενικὰ, ἐν ᾗ τὰ αἰσθήματα εἶναι ἀτομικά.

Πρὸς τούτοις δὲ δίδονται ἰδέαι, αἵτινες δὲν ὑπῆρξαν ποτὲ ἀντιλήψεις ἢ αἰσθήματα, ὡς τοῦτο θέλομεν ἰδῆ ἐχομένως: ὡς δηλαδὴ αἱ τρεῖς γωνίαι παντὸς τριγώνου εἶναι ἴσαι μὲ δύο ὀρθάς, καὶ τὸ, ἡ ἀνδρία εἶναι ἀρετὴ κτξ., καὶ τούτου ἕνεκεν ἡ λέξις ἰδέα εἶναι γενικωτέρα τῆς ἀντιλήψεως. Καθότι ἰδέα εἶναι πᾶν ἐκεῖνο, εἰς ὅπερ πρόσκειται ἡ ψυχὴ, ἀπόντων τῶν αἰσθητῶν, εἴτε τὸ ὑποκείμενον τοῦ νοός.

47. Ἰδέα πάλιν, ἔννοια, εἶδος, καὶ φάντασμα εἶναι λέξεις συνώνυμοι. Ἰαθότι ἡμεῖς ὠνομάσαμεν νοῦν ἐκείνην τὴν δύναμιν τῆς ψυχῆς, δι' ἧς αὕτη παρίσθησιν ἐν ἑαυτῇ ἅπαντα τὰ ἀπόντα ὄντα, καὶ παραβάλλουσα αὐτὰ ἐκτελεῖ τοσαῦτα καὶ ἔτι πλείονα, ἢ ἂν ἦσαν ἐκεῖνα παρόντα (44). Ἐκείνο λοιπὸν, ὅπερ κατ' αὐτὴν τὴν νόησιν ἐστὶν ἐν τῷ νοῒ, ὠνομάζεται ἔννοια, καὶ διὰ τοῦτο νόημα αὕτη ἡ ἐνέργεια (α). Ἐπειδὴ ὅμως καὶ Πλάτων ἐδόξαζεν ἐμφύτους τὰς ἐννοίας: τουτέστι γνώσεις τῶν ἀνθρώπων πεφυτευμένας ὑπὸ τῆς φύσεως ὁμοῦ μὲ τὸν ἐννοοῦντα ἄνθρωπον, καὶ ὅτι εἶναι εἰκόνες ἢ εἰδῶλα τρόπον τινὰ τῶν πραγμάτων, τούτου ἔκεν αὐτὸς ἔδωκεν εἰς αὐτὰς τὸ ὄνομα ἰδέας, ὅπερ Δῶκιος, ὁ κατάτινα τρόπον πατὴρ τῆς μεταφυσικῆς, προκρίνας ἀπεκατέστησε κοινὸν εἰς τὴν δημοκρατίαν τῶν σπουδαίων. Ἀντὶ ὅμως τῶν ἰδεῶν Ἀριστοτέλης ἐμεταχειρίσθη τὸ ὄνομα εἶδος. Αὐτὸς ὅμως δὲν ἐδόξαζε βέβαια σύμφυτα μὲ τὸν ἄνθρωπον τὰ εἶδη, ἀλλὰ κτητὰ, πλὴν κατάτινα τρόπον αὐθύπαρκτα ἐν τῷ νοῒ καὶ τῶν πραγμάτων ὁμοιώματα (β). Τέλος πάντων φάντασμα ὠνομάζεται ἢ ἰδέα ἔνεκα τῆς μητρὸς αὐτῆς φαντασίας: δυνάμεως τῆς

(α) Ἡ ψυχὴ οὐσία νοεράτε καὶ λογικὴ ὑπάρχουσα, καὶ νοεῖ καὶ λογίζεται, δύναμιν ἔχουσα τῶν νοῦν, κίνησιν δὲ τὴν νόησιν, ἐνέργειαν δὲ τὸ νόημα. Περὶ γὰρ τοῦτο τῆς τε τοῦ νοοῦντος καὶ τοῦ νοουμένου νόησεως ἐστὶν, ὡς περιοριστικὴν πρὸς ἀλλήλα ὑπάρχον σχέσεως. Νοοῦσα γὰρ ἡ ψυχὴ ἴσεται τοῦ νοεῖν ἐκεῖνο τὸ νοηθὲν μετὰ τὴν αὐτοῦ νόησιν. Μαξ. Ὁμολ. Ἑκατοντ. ε, κεφ. πα'.

(β) Διμ. ἐν τῷ περὶ ἑρμηνείας.

ψηχῆς, ἥ τις, ὡς θέλομεν ἰδεῖ ἔχομένως, εἶναι πλάσης τῶν ἰδεῶν.

48. Ἄν ὅμως καὶ ἀντὶ τὰ ἀπομάττηται τις τὸ εἶδος τοῦ ἀντικειμένου : ὅ ἐστι τὰ ἀντιλαμβάνηται, ἐφαρμόσθη τὸ εἶδος ἐπὶ τοῦ αἰσθητοῦ, ἢ ἀντίληψις ἀλλάσσει ὄνομα καὶ ὀνομάζεται ποιότης. Ὡς ποιότης, ἀντίληψις, καὶ ἰδέα εἶναι πραγματικῶς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ, καὶ διαφέρουσι μόνου κατὰ τὴν ἀναφορὰν, ὡς δηλονότι ὁ καρπὸς, ὁ σῆτος, καὶ ὁ σπόρος. Οὕτω λευκότης, μελανία, ψυχρότης, γλυκύτης, κ. τ. ξ. ἂν μὲν θεωρῶνται ἐν τῇ ψυχῇ, διαθέσεις τινὲς αὐτῆς ὑπάρχουσιν, εἶναι ἰδέαι, εἰ δὲ ὡς ἐνέργειαι αὐτῆς, παρόντων τῶν αἰσθήσεων, ἀντιλήψεις, εἰ δὲ καὶ ἀναφέρονται εἰς τὴν χιόνα, εἰς τὴν καπνίαν, εἰς τὸν πάγον, εἰς τὸ μέλι, εἰς τὴν σφαῖραν, τότε λέγονται ποιότητες, καὶ ἐντεῦθεν καὶ τὰ σώματα ποιά : τουτέστι λευκά, μελανὰ, ψυχρά, γλυκέα, σρογγύλα, κτξ.

Ἐπειδὴ ὅμως καὶ τινὲς τῶν ποιότητων εὐρίσκονται μὲν εἰς ἅπαντα τὰ σώματα, τινὲς δὲ εἰς μερικὰ μόνου, τούτου ἕνεκεν αἱ ποιότητες ἐδιαιρέθησαν ὑπὸ τῶν μεταφυσικῶν εἰς γενικάς καὶ μερικάς. Οὕτως ἐπειδὴ καὶ ἔστι οὐδὲν τῶν σωμάτων ὅπερ δὲν ἔχει ἔκτασιν, ἢ ἀδράνειαν, ἢ δύναμιν τοῦ κινεῖσθαι τε καὶ ἡρεμεῖν, ἤθελον εἶναι ποιότητες γενικαί. Ἡ δὲ λευκότης, ἢ ῥευσότης, ἢ γλυκύτης κτξ. ὡς οὐσαι ἰδιότητες τινῶν μόνου σωμάτων, μερικαὶ ποιότητες ὀνομάσθησαν. Αἱ μερικαὶ ὅμως τῶν ποιότητων δέχονται καὶ τὸ ὄνομα γνωρίσματα τῶν σωμάτων, ὡς δὲ αὐτῶν ἑκάστου σώματος γνωρίζομένου.

49. Ἐν λοιπὸν ιδέαι, (μερικιωτέρως θεωρουμένου τοῦ πράγματος) ἄλλο δὲν εἶναι, εἰμὴ πραγματικῶς ἀντίληψις ἢ αἰσθήματα.. καὶ ἂν τὰ αἰσθήματα προσγίνονται εἰς τὴν ψυχὴν ὄχι ἄλλοθεν, εἰμὴ διὰ τῶν πέντε αἰσθητήρων, ἐπόμενον εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν ιδεῶν νὰ ᾔηται ἀνάλογος μὲ τὸν ἀριθμὸν τῶν αἰσθητηρίων ἡμῶν. Ὡς ἐπεταὶ ἐντεῦθεν, ἂν τις ᾔηται ἐλλειπῆς ἐνὶ αἰσθητηρίου, νὰ ζερῆται ὄχι μόνον ἐν εἶδος ιδεῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐνεκα τῆς συνδρομῆς αὐτοῦ συναποκτωμένων ιδεῶν (27). Οὕτως ὡν τις ἐζερημένος τῆς ὀράσεως, αὐτὸς θέλει ζερεῖται ὄχι μόνον τῶν ιδεῶν τῶν χρωμάτων, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐκτάσεως, καὶ τοῦ μεγέθους, τοῦτο δ' αὐτὸ ἤθελε λεχθῆ καὶ περὶ τῶν λοιπῶν αἰσθητηρίων.

Περὶ Συνειδήσεως.

50. Ἡ ψυχὴ αἰσθάνεται.. ἡ ψυχὴ ἀντιλαμβάνεται.. ἡ ψυχὴ ἀνακρίνει ιδέαν τινὰ, καὶ ἐν ταυτῷ αὕτη γινώσκει ὅτι αἰσθάνεται, ὅτι ἀντιλαμβάνεται, ὅτι ἀνακρίνει ιδέαν τινὰ. Εἰς ταύτην λοιπὸν τὴν δύναμιν δίδω ὄνομα συνειδήσειν. Ὡς συνειδήσις εἶναι τρόπον τινὰ αἰσθησις αἰσθήσεως, ἢ ἀντίληψις ἀντιλήψεως, ἢ ὀρθότερον εἰπεῖν, ιδέα ιδέας. Ὅθεν, ὡς ὀράται, ἡ ψυχὴ ἐνταῦθα ἔχει ὑποκείμενον ὄχι τὰς ἐνεργείας τῶν ἄλλων ὄντων, ἀλλὰ τὰς ιδέας, καὶ ἐκ τούτων βέβαια ἑαυτήν. Ὡς ὀρθῶς ἤθελε συνάξοις, ὅτι αἱ συνειδήσεις εἶναι δύο εἰδῶν: εἰς

μὲν τὴν πρώτην λέγω ἢ ψυχὴ ἐννοεῖ τὰς ἰδίας ἐργασίας, εἰς δὲ τὴν δευτέραν ἑαυτὴν: τούτέστιν ἢ ψυχὴ εἶναι καὶ νοοῦν καὶ νοοῦμενον, ὅπερ βέβαια εἶναι συλλογισμὸς ἀντικρυσ, καὶ ἐχομένως αὕτη πρὸς τὴν ἀλείπη ἐκ τῶν βρεφῶν, εἴ καὶ τινες θέλουσι τὸ ἐναντίον. Ἐπειδὴ λοιπὸν καὶ ἡ συνειδήσις εἶναι ἰδέα ἰδέας, καὶ ἡ ἰδέα εἶναι γενικωτέρα τῆς ἀντιλήψεως (46), ἐπόμενον εἶναι καὶ ἡ συνειδήσις νὰ ἦναι γενικωτέρα τῆς ἀντιλήψεως. Ἐπειτα, ὡς φαίνεται, ἡμεῖς ἔχομεν συνειδήσιν ὅχι μόνον τῶν ἰδεῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν αἰσθημάτων, ὅπερ δὲν εἶναι: ἀντίληψις.

51. Ὡς δια τῆς συνειδήσεως ἢ ψυχὴ γινώσκει ὅσα ποιεῖ, ὅσα θεωρεῖ, ὅσα ἀμαρτάνει, καὶ ὅσα κατορθοῖ. Καὶ ἂν μὲν κατορθοῖ, χαίρει. ἂν δὲ ἀμαρτάνῃ, λυπεῖται, καὶ τὴν χαρὰν καὶ λύπην αὐτῆς οὐδεὶς αἶρει. Καὶ ἕκαστος μὲν ἀπατᾷ ἑκαστον, οὐδεὶς δ' ὅμως ἑαυτόν. Ἡ συνειδήσις δ' εἶναι ἡ βᾶσις τῆς ἀρετῆς. Καὶ ἡ κακία δημιουργεῖται ἐκ τῆς φθορᾶς τῆς συνειδήσεως. Οὐδεὶς δύναται νὰ ψευσθῇ, ἂν πρῶτον δὲν φθείρῃ τὴν ἑαυτοῦ συνειδήσιν.

52. Οἱ ὀπαδοὶ ὅμως τοῦ Καρτεσίου καὶ Μαλεμβράγχου δοξάζουσιν ὅτι δίδονται ἀντιλήψεις εἰς τὴν ψυχὴν, καὶ ὧν περ αὕτη δὲν ἔχει γνῶσιν, εἴτε συνειδήσιν. Οἱ δὲ Λώκιος σοχάζεται τὸ πρᾶγμα ἀκατάληπτον, ὁ δὲ Κονδιλλιὰκ (α) διίσχυρίσθη μὲν νὰ ἀποδείξῃ δυνατόν τὸ πρᾶγμα, πλην ἐπιλαθόμενος αὐτὸς ἑαυτοῦ ἀπέδει-

(α) Εἰς τὰς ἀνθρωπίνους γνῶσεις.

ξε τὸ ἐναντίον. Ἐγὼ ὁμῶς νομίζω ὅτι πρὸ πάντων ἔπρε-
πεν οὗτοι οἱ μεταφυσικοὶ νὰ μᾶς εἰπῶσι, πόθεν - ἐννόησαν,
ὅτι δὲν ἐνόησαν; Καθότι ἀντίληψις εἶναι οὐδὲν ἄλλο, ἢ
νόησις τινος, εἴτε λαβὴ τινὸς ὑπὸ τοῦ νοός. Ἄλλ' - ἢ ἀπου-
σία τῆς συνειδήσεως τί ἄλλο εἶναι, εἰμὴ ἀπουσία νοήσεως
(50), ὅπερ εἶναι ἀντίφρασις;

Περὶ Προσοχῆς.

53. Ἐγὼ αἰσθάνομαι.. ἐγὼ ἀντιλαμβάνομαι.. ἐγὼ
θεωρῶ τὰς ἐν ἐμοὶ ιδέας.. ἐγὼ σύννοια ταῦτα πάντα..
ἂν ὁμῶς καὶ εἶναι ταυτοχρόνως εἴτε πολλὰ αἰσθήματα,
εἴτε πολλαὶ ἀντιλήψεις, εἴτε πολλαὶ ιδέαι, καὶ ἐγὼ ἔχω
μείζονα καὶ καθαρωτέραν συνείδησιν τινὸς αὐτῶν, τοῦτο
γεννᾶται ἐκ τῆς προσοχῆς. Ὡς προσοχὴ εἶναι δύνα-
μις τῆς ψυχῆς, δι' ἧς αὕτη φέρεται πρὸς ἐν αἰσθητὸν ἢ νοη-
τὸν μᾶλλον, ἢ πρὸς τὰ λοιπὰ, ἐνδιατρίβουσα εἰς αὐτὸ
χρονικωτέρως. Καὶ ἐπομένως προσοχὴ ἠθέλεν εἶναι τὸ νὰ
συναθροίσῃ ἑαυτῇ (διὰ νὰ εἰπῶ οὕτως) ἢ ψυχῇ, ὡς
νὰ ἀντιλάβηται ἢ ὀλοκλήρου τῆς προσβολῆς ἐνὸς σώμα-
τος, ἢ λεπτομερῶς τοῦ νοητοῦ.. Ἐμβαίνω, φερ' εἰπεῖν,
εἰς μίαν νέαν πόλιν.. ἀπαντῶ ἐκεῖ πολλὰ νέα ἀντικείμενα
ἱκανὰ τοῦ νὰ ἐφελκύσωσιν ἅπαντα πρὸς ἑαυτὰ τὰς ἐμὰς
ὄψεις.. μετὰ τινα ὁμῶς χρόνον, ἀφ' οὗ διὰ τῶν ὄψεών μου
περιδιαβάσω τὰ ἐκεῖ ἀντικείμενα, αἱ ὄψεις μου προσκολ-
λῶνται πρὸς ἐν μόνον, καὶ τὰ λοιπὰ μένουσι δι' ἐμὲ ἀθέα-
τα. Τοῦτο λοιπὸν εἶναι προσοχή.

54. Ἡ προσοχὴ λοιπὸν ἔχει μεγίστην ἰσχὺν ἐφ' ἡμῶν.

Καθότι αἱ καθημεριναὶ παρατηρήσεις τῆς ἀνατομίας θέ-
λουσιν ὅτι ἂν λείψῃ ἢ προσοχὴ ἐκ τῆς διατομῆς τινὸς μέ-
λους, ἢ διατομὴ αὐτοῦ ἤθελε προξενήσῃ οὔτε ἀλγηθόνα,
οὔτε φλόγωσιν: φυσικὰ δηλονότι παρακαλουθήματα αὐ-
τῆς: καὶ ὅτι ἐξεναντίας μία ἐπίμονος καὶ λεπτομερὴς
προσοχὴ τῶν λεπτοτάτων προσβολῶν εἶναι πλέον, ἢ ἱκα-
νὴ εἰς τὸ νὰ αὐξήσῃ τὰς ἀλγηθόνας καὶ τὴν φλόγωσιν,
καὶ πολλάκις νὰ ἐπιφέρῃ καὶ αὐτὸν τὸν θάνατον. Καὶ
πρὸς τούτοις ἡμεῖς βλέπομεν καὶ αὐτὰ τὰ νήπια νὰ παύω-
σι τοῦ πόνου ἔκτινος πτώσειος, εὐθύς ὅπου ἤθελον πει-
σθῆ, ὅτι δὲν ἀλγοῦσιν: ὅ ἐστιν εὐθύς ὅπου ἤθελον παύσει
ἀπὸ τοῦ νὰ προστέχῃσιν.

Ὅμοιόν τι ἐπακολουθεῖ καὶ εἰς τὰ νοητά. Καθότι
ὡς ἕκαστος τοῦτο σύνοιδεν ἐν ἑαυτῷ, καὶ κατὰ τὸν Πλού-
ταρχον (α), ὁ βασιλεὺς Κλεομένης ἔχων τὸν νοῦν προ-
σηλωμένον εἰς τι νοητὸν, δὲν ἐδύνατο νὰ ἀνακρίνῃ ἐν
αἰσθητόν. Καὶ τούτου ἕνεκεν, ὡς φαίνεται, ἔλαβε τόπον
ἀξιώματος καὶ τὸ τοῦ Ἡρακλείτου »νοῦς ὄρη καὶ νοῦς
ἀκούει«. Καὶ περὶ τοῦ Ἀρχιμήδου θέλουσιν ὅτι τῶν Ῥω-
μαίων εἰσελθόντων εἰς τὴν Συρακοῦσαν, αὐτὸς προσέκειτο
τοσοῦτον εἰς τὴν θεωρίαν, ὥστε ἀποκεφαλίσθη χωρὶς νὰ
λάβῃ γνῶσιν τοῦ πράγματος. Ἄλλ' ἢ τοιαύτη μεγίστη
προσοχὴ ἀποκτᾶται ὄχι ἀπλῶς, ἀλλὰ διὰ μεγάλης καὶ

(α) Διὸ καὶ Κλεομένης ὁ βασιλεὺς, παρὰ πότον εὐδοκιοῦντος
ἀκροάματος, ἐρωτηθεὶς εἰ οἱ φαίνεται σπουδαῖον, ἐκέλευσεν ἐκεῖνους
εκοπεῖν, αὐτὸν γὰρ ἐν Πελοποννήσῳ τῷ νοῦν ἔχειν.

συνεχοῦς ἔξεως. Ἐν γένει ὁμῶς ὅσα τῶν ἀντικειμένων ἔχουσι μείζονα ἀναφορὰν ἢ πρὸς τὰ ἡμέτερα πάθη, ἢ πρὸς τὰς ἡμετέρας προλήψεις, ἢ πρὸς τὴν ἡμετέραν κράσιν, ἢ πρὸς τὴν ἡμετέραν κατάστασιν, διεγείρουσι μᾶλλον τὴν ἡμετέραν προσοχὴν.

55. Κοινῶς ὁμῶς θέλει τὴν προσοχὴν, ὡσαύτως καὶ τὰς λοιπὰς γνωστικὰς δυνάμεις, αἰσθησιν μεταμορφωμένην. Πλὴν, ὡς φαίνεται, δὲν ἐτόξευτε κατὰ σκοποῦ. Καθότι τις ἀγνοεῖ ὅτι δὲν εἶναι ἓν καὶ τὸ αὐτὸ ἡ παθητικὴ καὶ ἐνεργητικὴ δύναμις, ἀλλὰ διαφέρουσιν ἀλλήλων (44); "Ὅτι δ' ἐν ᾧ ἐγὼ αἰσθάνομαι δὲν εἶμαι ἐνεργητικὴ δύναμις, ὡς μὴ δύναμις ὅχι μόνον νὰ πλάσω ἓν ἀπλοῦν αἶσθημα χρωμάτων, ἢ ἤχων, ἢ ὀσμῶν, κτξ., ἀλλ' οὔτε νὰ τρέψω τὰ ἀλγεινὰ εἰς ἡδονικὰ, τοῦτο εἶναι τοῖς πᾶσιν ὁμολογούμενον. Εἰς τὴν προσοχὴν ὁμῶς κεῖται ἐπ' ἐμοὶ τὸ νὰ ἐξετάξω μᾶλλον τοῦτο, ἢ ἐκεῖνο τὸ ἀντικείμενον.. τὸ νὰ ὑπάγω μᾶλλον εἰς τοῦτον τὸν τόπον, ἢ ἐκεῖνον κτξ. "Ὡς ἡ προσοχὴ εἶναι ἄλλοτι, ἢ αἰσθησις, ἀλλέως τὸ ἐκούσιον ἤθελεν εἶναι λέξις συνώνυμος μὲ τὸ ἀκούσιον (10), εἰς ὅπερ ἡ μεταφυσικὴ δυσπαρεσεῖται. Εἶναι ναὶ πλέον, ἢ ἀληθές ὅτι ἄνευ αἰσθητῶν καὶ νοητῶν ἡ προσοχὴ εἶναι ἀνύπαρκτος, πλὴν εἶναι ὅχι ὀλιγώτερον ἀληθές ὅτι αὕτη δὲν εἶναι οὔτε αἰσθησις, οὔτε ἰδέα, ἀλλὰ συνάθροισις τῆς ἀντιληπτικῆς δυνάμεως ἐκ πολλῶν ἀντικειμένων πρὸς ἓν μόνον. Εἶτα ἅπαντες οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἐπίσης αἰσθητικοὶ, ὅχι ὁμῶς καὶ ἐπίσης προσεκτικοὶ, ἀλλὰ δίδονται

καίτινες μικρὸν διαφέρουτες τῶν βουλήματων. Ὡς ἡ προσοχὴ εἶναι μὴ αἰσθησις.

56. Ἡ προσοχὴ λοιπὸν εἶναι ἀρχὴ ἀπασῶν τῶν ἐπισημῶν καὶ τεχνῶν, καὶ ἔτι προαιρετικόν τι, ὡς τοῦτο θέλομεν ἰδεῖ ἐχομένως. Καθότι ἄντις οὐ δαμῶς προσέχη, οὗτος μαυθάνει οὐδὲν εἰς ἅπασαν τὴν ζωὴν αὐτοῦ. Καὶ ἄνευ προσοχῆς οὔτε μνήμη, οὔτε σύγκρισις ἰδεῶν, οὔτε διάνοια, οὔτε σοχασμὸς δύναται νὰ λάβῃ ὑπαρξίν ἢ μονιμότητα τινά. Καὶ ἔτι πλέον αὕτη ἔχει ἰσχὺν ὅχι μικράν καὶ ἐπ' αὐτῶν τῶν αἰσθήσεων. Καθότι ἡμεῖς βλέπομεν ὅτι ἡ ἡμετέρα αἰσθητικότης αὐξάνει εἰς ἓν μέλος, ἔνεκα μόνου τῆς ἕξεως ἢ προσοχῆς. Καὶ οὗτος βέβαια εἶναι ὁ λόγος δι' ὃν περ τινὲς ἔφθασαν εἰς τοσαύτην ἀκμὴν τῆς ἀφῆς (17).. καὶ οἱ ἄγριοι δὲ τῆς Ἀμερικῆς ἔχουσι τοσοῦτον ἰσχυρὰν ὄσφρησιν (ἔνεκα βέβαια τῆς γυμνάσεως καὶ ἕξεως), ὡς νὰ διακρίνωσι καὶ τὸν πρὸ αὐτῶν διαβάντα. Ἀλλὰ - ταῦτα πάντα πῶς ἄλλως ἀποκτῶνται, εἰμὴ διὰ τῆς προσοχῆς; Ὡς ἡ προσοχὴ κρέμαται ἐκ τῆς τοῦ ἀνθρώπου βουλήσεως.

Περὶ Ἐνθυμῆσεως.

57. Ἐγὼ αἰσθάνομαι.. ἐγὼ ἀντιλαμβάνομαι.. ἐγὼ ἔχω συνείδησιν τούτων ἀπάντων.. ἐγὼ εἶμαι κύριος νὰ διατρίψω χρονικωτέρως εἰς ἓν ἀντικείμενον, ἢ εἰς ἄλλο καὶ τοῦτο ὅχι ἄπαξ, ἀλλ' ἀπειράκις. Ἀλλ' ἡ ἐνέργεια ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ὄντος πρὸς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ ὄν: πρὸς ἐμὲ λέγω, πρέπει νὰ ἦναι ἡ αὐτὴ καὶ ὅχι διάφορος.

Ὡς εἰς τὴν δύναμιν, δι' ἧς ἡ ψυχὴ μου γινώσκει ὅτι αὕτη ἡ ἐνέργεια εἶναι ἀπαράλλακτος μὲ τὴν προτέραν, ἤθελε δοθῆ ὄνομα ἐνθύμησις. Ὡς εἰς τὴν ἐνθύμησιν πάρειπε τρία τινά: παρώχηκός αἰσθημα ἢ ιδέα, ἐνεσός· αἰσθημα ἢ ιδέα, καὶ ταυτισμός αὐτῶν. Οὕτως ἐγὼ βλέπω ἤδη ἓνα ἄνθρωπον ὅν περ εἶδον καὶ χθές.. τοῦτο (καὶ σήμερον καὶ χθές) δὲν ἦν ἄλλο τι, εἰμὴ ἀπλοῦν αἰσθημα ἢ ἀντίληψις. Πλὴν ἐπειδὴ ταυτοχρόνως ἐγὼ γινώσκω ἤδη, ὅτι αὕτη ἡ ἀντίληψις εἶναι ἀπαράλλακτος μὲ τὴν χθεσινήν, τοῦτο εἶναι ἐνθύμησις. Καὶ ἐν ῥόδου ἐνεργεῖ ἤδη εἰς τὴν ἐμὴν ὄρασιν καὶ ὄσφρησιν, ἅπερ εἶναι ἀπλᾶ αἰσθήματα ἢ ἀντιλήψεις, πλὴν ἐγὼ ἤδη ὄχι μόνον σύννοισθα τὸ αἰσθημα τῆς εὐωδίας καὶ τοῦ χρώματος, ἀλλ' ἐν ταυτῷ καὶ τὴν ταυτότητα τῶν ἤδη μὲ τὰ πρότερον: ὅ ἐστι πρόσεσι καὶ χρόνος καὶ τόπος εἰς ταύτης τῆς δυνάμεως τὴν ἐνέργειαν.

58. Ἄν λοιπὸν καὶ ἡ ἐνθύμησις ἔλλειπεν ἐκ τοῦ ἀνθρώπου, ἤθελεν εἶναι ἀδύνατον εἰς αὐτὸν ὄχι μόνον νὰ γινώσκῃ τὰ λοιπὰ ὄντα, ἀλλ' οὔτε ἑαυτόν. Πᾶν αἰσθημα δι' αὐτὸν ἤθελεν εἶναι νέον, ὡσάν νὰ ἦν ἀπαρχῆς.. καὶ πᾶσα σιγμὴ δι' αὐτὸν ἤθελεν εἶναι ἡ πρώτη σιγμὴ τῆς ἰδίας ὑπάρξεως: ὅ ἐστι δὲν ἤθελεν ἔχει ιδεάν χρόνου, ἀλλ' οὔτε τόπου βέβαια.

Ἐμβαίνω, φερ' εἰπεῖν, εἰς ἐν θάλαμον.. βλέπω ἐκεῖ ἀνθρώπους, σρώματα, προσκεφάλαια, καθέδρας, βιβλία, καὶ ἄλλα οἰκητόρια: ὅ ἐστιν ἅπαντα ταῦτα διεγείρουσιν εἰς τὸ αἰσθητήριον τῆς ἐμῆς ὄρασεως διάθεσιν τινά. Ἀναχωρῶ ἐκεῖθεν.. Ἐπιστρέφω εἰς τὸ μετέπειτα πάλιν.. καὶ πᾶ-

λιν βλέπω ἀνθρώπους, σρώματα, προσκεφάλαια, καθέδρας, βιβλία, καὶ ἄλλα οἰκητόρια: ὅ ἐστιν ἅπαντα ταῦτα διεγείρουσι εἰς τὸ αἰσθητήριον τῆς ἐμῆς ὀράσεως διάθεσιν. Ἀλλὰ καὶ τὰ πρῶτα καὶ τὰ δευτέρα εἶναι οὐδὲν ἄλλο, ἢ αἱ ἐνέργειαι τῶν ἀντικειμένων: ἢ ἂν θέλης ἀντενέργειά τῆς ἐμῆς ψυχῆς, ὥς ἐγὼ ἔπρεπε νὰ ἔχω μόνην ταύτην τὴν διάθεσιν. Πλὴν ἐν ταυτῷ ἐγὼ ἔχω πᾶσαν πληροφορίαν ὅτι τὰ δευτέρα αἰσθήματα διαφέρουσιν ὀλοτελῶς τῶν προτέρων, καὶ ἐντεῦθεν ἔχω καὶ τὴν ταυτότητα τοῦτε θαλάμου καὶ τῶν ἐκεῖ περιεχομένων ἕνεκα τῆς ἐνθυμήσεως δηλονότι. Ὡς ἡ ἐνθύμησις διαφέρει πραγματικῶς τῶν ἐκτεθεισῶν δυνάμεων. Πλὴν, ὅπερ μοι ἠκόλουθησέν ὡς πρὸς τὰ ἔξω σώματα, τοῦτο αὐτὸ βλέπω ὅτι μοι ἀκολουθεῖ καὶ ὡς πρὸς ἐμὲ αὐτόν. Ἐγὼ λέγω σύνοιδα ὅτι εἶδον ἅπαξ ἐν τῷ θαλάμῳ ἀντικείμενα: ἐγὼ σύνοιδα ὅτι εἶδον δευτέρον αὐτὰ ταῦτα, καὶ ἐν ταυτῷ ἐνθυμοῦμαι, ὅτι ὄθεν εἶναι ἄλλος ὁ πρότερον εἶδὼν τοῦ ἡδὴ ἔρῳντος: ὥς συναγώ, ὅτι ἐγὼ εἶμαι εἷς, καὶ ὄχι δύο. Καὶ ἐπομένως ἐγὼ εἶμι οὗτος αὐτός καὶ ἡδὴ, καὶ χθές, καὶ πέρισυ, καὶ πρὸ πεντήκοντα ἐτῶν. Ἐνθα, ὡς ὀράται, εἰς τὴν ἐνθύμησιν πρόσεσι καὶ ἀπόφανσις, καὶ διάλοισι συνεπτυγμένως πως, περὶ ὧν περ θέλομεν ὀμιλήσει ἐχομένως.

Περὶ Φαντασίας καὶ Μνήμης.

59. Δὲν δίδεται, νομίζω ἐγὼ, ἄλλο πράγμα τοσοῦτον συγκεχυμένον εἰς τοὺς νεωτέρους μεταφυσικοὺς, ὅσον αἱ ἰδέαι τῆς μνήμης καὶ φαντασίας. Εἰς ἕκαστον βῆ-

μα ἀπαντᾷ τις αὐτοὺς νὰ ἐκλαμβάνωσι ὡς μνήμην, ὅπερ ἄλλοθι φαντασίαν, καὶ ὡς φαντασίαν, ὅπερ ἄλλοθι μνήμην, ὡς ἕκαστος δύναται νὰ ἰδῇ τοῦτο ἰδίῳις ὀφθαλμοῖς. Μένει λοιπὸν νὰ ἰδῶμεν, ἂν μᾶλλον αὐτῶν ἡμεῖς ἠθέλαμεν ἐπιτύχοι.

Ἡμεῖς εἶδομεν, ὅτι αἱ λέξεις ἰδέα καὶ φάντασμα εἶναι συνώνυμοι (47). Ὡς ἐκείνη ἡ δύναμις τῆς ψυχῆς, δι' ἧς, ἀπόντων τῶν αἰσθητῶν, πλάττει καὶ παριστᾷ ἑαυτῇ τὰ αἰσθητά, ὀνομάζεται φαντασία (α). Οὕτως ἡ χιών παρούσα ἐκτελεῖ εἰς τὸ αἰσθητήριον τῆς ὄρασεως μου κίνησιν τινὰ, ἣ τις ἀποκαθίσταται εἰς τὴν ἐμὴν ψυχὴν, ὅπερ ὀνομάζομεν λευκότητα. Ἄν λοιπὸν καὶ ἡ ἐμὴ ψυχὴ ἀπούσης τῆς χιόνος, δυνηθῇ νὰ παραστήσῃ ἑαυτῇ αὐτὴν ταύτην τὴν διάθεσιν, ἣν καὶ ἡ χιών, τοῦτο τὸ ἐκτελεῖ διὰ τῆς δυνάμεως φαντασίας. Καὶ ἐπειδὴ τὰ ἐνύπνια εἶναι οὐδὲν ἄλλο, ἢ αἰσθητά ἀπόντων τῶν αἰσθητῶν, τούτου ἕνεκεν εἶναι οὐδεμιᾶς ἄλλης δυνάμεως, ἢ τῆς φαντασίας. Ὡς ἡ φαντασία ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν αἴσθησιν, ἀπόντων τῶν αἰσθητῶν. Καὶ ἐπομένως καὶ ἡ λέξις φάντασμα ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ αἶσθημα, ἀπόντος τοῦ αἰσθητοῦ. Καὶ ἐπειδὴ ἡ λέξις ἰδέα εἶναι γενικωτέρα τῶν αἰσθημάτων (46), ἐπομένον εἶναι καὶ ἡ λέξις φάντασμα νὰ ᾖ μερικωτέρα τῆς λέξεως ἰδέας, ἐν ᾧ ἐλέχθη ὅτι εἶναι συνώνυμος (47).

(α) Τὴν δὲ φαντασίαν τύπωσιν ἐν τῇ ψυχῇ, τοῦ ὀνόματος οἰκειῶς μετεντυγεμένου ἀπὸ τῶν τύπων ἐν τῷ κηρῷ ὑπὸ τοῦ δακτυλίου γινομένων. οὐ γὰρ δεκτέον τὴν τύπωσιν οἰονεῖ τύπον σφραγιστῆρος· ἐπεὶ ἀνέυδεκτον ἐστὶ πολλοὺς τύπους κατὰ τὸ αἰτὸ περὶ τὸ αὐτὸ γένεσθαι. Λαερτ. εἰς τὸν βίον τοῦ Ζηνωνος.